

Journal of the Hellenic Veterinary Medical Society

Vol 62, No 2 (2011)

Cultural and social aspects of animal domestication in Greek traditional society

A. ECONOMOU (A. OIKONOMOY)

doi: [10.12681/jhvms.14848](https://doi.org/10.12681/jhvms.14848)

To cite this article:

ECONOMOU (A. OIKONOMOY) A. (2017). Cultural and social aspects of animal domestication in Greek traditional society. *Journal of the Hellenic Veterinary Medical Society*, 62(2), 172–178. <https://doi.org/10.12681/jhvms.14848>

Cultural and social aspects of animal domestication in Greek traditional society

Economou A., Dr Ethnologist –Social Anthropologist, Senior Research Fellow,
Hellenic Folklore Research Center, Academy of Athens

Hellenic Folklore Research Center, Academy of Athens

Πολιτισμικές και κοινωνικές όψεις της εξημέρωσης των ζώων στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία

A. Οικονόμου, Δρ Εθνολόγος-Κοιν. Ανθρωπολόγος, Κύρια Ερευνήτρια ΚΕΕΛ, Ακαδημία Αθηνών

Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Ακαδημία Αθηνών

ABSTRACT. The study of the ways, perceptions and practices by means of which a traditional society domesticates animals constitutes an important chapter in the understanding and interpretation of the making of its civilization, as the presence of animals can be found in all its facets and expressions. In the present paper which, in its initial form, was delivered as a lecture to the Hellenic Veterinary Medical Society, reference was made to the ways the Greek traditional society uses to integrate animals in its cultural system. This reference, however, was a brief and indicative one, as these ways have not been sufficiently studied from a folk-anthropological point of view in Greece. This integration happened in many different ways, through the production and reproduction of the animals in their quality as financial asset, the consumption of their meat during week days and celebrations, their naming, the care to prevent and to cure illnesses affecting them, their participation in the worship rituals of saints as sacrificial offers, both real and symbolic, their position in the symbolic and the imaginary as it is depicted in oral narrative (legends, fairy tales, traditions, proverbs). Special mention is made to the saint patrons (St. Modestos, St. Mamas, St. Minas) of the animals in orthodox Christian religion and in Greek popular beliefs and practices.

Keywords: domestication of animals, greek traditional culture, folk/popular/cult, religious protection of animals.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Η μελέτη των τρόπων, των αντιλήψεων και των πρακτικών με τις οποίες μια παραδοσιακή κοινωνία οικειοποιείται τα ζώα συνιστά ένα σημαντικό κεφάλαιο για την κατανόηση και ερμηνεία συγκρότησης του πολιτισμού της, καθώς η παρουσία των ζώων διαπερνά όλες τις εκφάνσεις και τις όψεις του. Στην παρούσα ανακοίνωση, που παρουσιάστηκε σε μια πρώτη μορφή ως διάλεξη στην Ελληνική Κτηνιατρική Εταιρεία, γίνεται σύντομη και ενδεικτική αναφορά –καθώς δεν έχουν επαρκώς μελετηθεί από λαο-εθνο-ανθρωπολογική άποψη στην Ελλάδα– στους τρόπους με τους οποίους η ελληνική παραδοσιακή κοινωνία εντάσσει στο πολιτισμικό της σύστημα τα ζώα. Αυτό πραγματοποιείται με ποικίλους τρόπους μέσα από την παραγωγή και αναπαραγωγή τους ως οικονομικό κεφάλαιο, την καθημερινή και εορταστική κατανάλωση ή μη τροφής ζωικής προέλευσης, την ονοματοδοσία τους, την πρόληψη και τη θεραπεία των ασθενειών τους, την ένταξή τους –ως προσφορά, αιματηρή και αναίμακτη θυσία– στο τελετουργικό της λατρείας αγίων, τη θέση τους στο συμβολικό και στο φαντασιακό όπως αποτυπώνεται στον προφορικό αφηγηματικό λόγο (μύθοι, παραμύθια, παραδόσεις, παροιμίες). Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους αγίους προστάτες (Αγ. Μόδεστος, Αγ. Μάμας, Αγ. Μηνάς) των ζώων στην ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία και στην ελληνική λαϊκή πίστη και πρακτική.
Λέξεις ευρετηρίασης: οικειοποίηση των ζώων, ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός, λαϊκή λατρεία, αγιοι-προστάτες των ζώων.

Correspondence: Economou A.
Hellenic Folklore Research Center, Academy of Athens, 3, Ipitou str., 105 57 Athens, Greece
Tel.: 210 3664764, Fax: 210 3313418, e-mail mahioiko@academyofathens.gr

Αλληλογραφία: Α. Οικονόμου
Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Ακαδημία Αθηνών, Ηπίτου 3, 105 57 Αθήνα
Τηλ.: 210 3664764, Fax: 210 3313418, e-mail mahioiko@academyofathens.gr

Submission date: 14.03.2011
Approval date: 18.04.2011

Ημερομηνία υποβολής: 14.03.2011
Ημερομηνία εγκρίσεως: 18.04.2011

Επεξεργασμένη μορφή της διάλεξης που πραγματοποιήθηκε στην Ελληνική Κτηνιατρική Εταιρεία στις 13 Δεκεμβρίου 2009 με την ευκαιρία της εορτής του Αγίου Μόδεστου.

Η εξημέρωση και η οικειοποίηση των ζώων -μαζί με αυτή των φυτών- έχει αποτελέσει σημαντικό σταθμό στην ιστορία της ανθρωπότητας, στη συγκρότηση και στην εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών (Haudricourt 1962). Αν οι σύγχρονες επιστήμες της κτηνιατρικής, της ζωολογίας, της ζωοτεχνίας έχουν αναπτύξει τις δικές τους μεθόδους, τεχνικές και πρακτικές για την εξημέρωση των ζώων, τα συλλογικά, κοινωνικά υποκείμενα ως μέλη μιας παραδοσιακής, προβιομηχανικής κοινωνίας έχουν τους δικούς τους τρόπους και συμπεριφορές για την εξημέρωση και τη διατήρηση των ζώων κοντά τους, οι οποίες εκφράζουν και συγκροτούν το πολιτισμικό τους σύστημα.

Κάθε κοινωνία, και οριοθετώ αυτή την αναφορά μου κυρίως στις παραδοσιακές, προβιομηχανικές κοινωνίες, έχει αναπτύξει ποικίλους και διαφορετικούς τρόπους ένταξης και οικειοποίησης των ζώων που αφορούν στην παραγωγή, αναπαραγωγή, μεταποίηση, κατανάλωση, διατροφή, προστασία, συμβολική αναπαράσταση και απεικόνιση των ζώων και οι οποίοι αποτελούν συστατικό στοιχείο συγκρότησης και έκφρασης του πολιτισμού τους, όπως μας έχουν δείξει οι μέχρι σήμερα ανθρωπολογικές, εθνολογικές και λαογραφικές έρευνες.

Η παρουσία των ζώων σε μια αρχαία ή σύγχρονη κοινωνία σχετίζεται τόσο με την καθημερινή πρακτική όσο και με τις τελετουργίες, είναι ταυτόχρονα τροφή και σύμβολο. Η παραγωγή και η αναπαραγωγή, η κατανάλωση ή όχι, η προστασία, η αναπαράσταση και η λατρεία ορισμένων ειδών ζώων σε παραδοσιακές κοινωνίες έχουν σφραγίσει τα χαρακτηριστικά σημαντικών παγκόσμιων πολιτισμών, όπως π.χ. η προστασία των ιερών αγελάδων στην Ινδία, η απαγόρευση της κατανάλωσης του χοιρινού από τους Μουσουλμάνους (Harris 1989), η λειτουργία και ο ρόλος των διαφόρων τοτέμ στις αφρικανικές φυλές, η θυσία ζώων στο σαμανισμό και σε άλλες θρησκείες και άλλα.

Στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό η παρουσία και η ποικιλότροπη χρήση των ζώων ήταν διαρκής και σημαντική (παραγωγική, αναπαραγωγική, λατρευτική, συμβολική, θεραπευτική κ.ά.), όπως μαρτυρούν αρχαιολογικά ευρήματα (Kotjaboroulou et al 2003), γραπτές και προφορικές μαρτυρίες και αναφορές π.χ. οι μύθοι

του Αισώπου, το Περί ζώων του Κλαύδιου Αιλιανού κ.ά. Ιδιαίτερα σημαίνουσα συμβολική θέση κατέχουν τα ζώα στον προφορικό αφηγηματικό λόγο (μύθοι, παραμύθια, παραδόσεις, παροιμίες) και στα ήθη και έθιμα του νεότερου ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού (Ήμελλος 1972).

Τα κυριότερα είδη ζώων που εξημερώθηκαν και εκτρέφονται εδώ και χιλιάδες χρόνια (από την 7η χιλιετία π.Χ.) στις αγροκτηνοτροφικές κοινωνίες της Ανατολικής Μεσογείου, των Βαλκανίων, και κατά συνέπεια και στον ελλαδικό χώρο, είναι το σκυλί, η γάτα, ο χοίρος, η κότα, το πρόβατο, η κατσίκα και το βόδι (Bökönyi 1973). Η εξημέρωση των ζώων συνοδεύτηκε και συνοδεύεται μέχρι σήμερα από τη διαρκή προσπάθεια να παραμείνουν αυτά κοντά στον άνθρωπο. Συνιστά μια μακροχρόνια και διαρκή διαδικασία του ανθρώπου και της κοινωνίας πάνω στα ζώα, η οποία τίθεται σε ενέργεια μέσα στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών, πολιτισμικών, τεχνικών και ιδεολογικών αντιλήψεων και πρακτικών και οι οποίες στοχεύουν στη δημιουργία σχέσεων αρμονίας και συμβιωτικότητας. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά και ο Γάλλος ανθρωπολόγος Jean-Pierre Digard (1988): *«από ανθρωπολογική άποψη που αφορά τη δράση του ανθρώπου, κανένα είδος δεν κατέστη οριστικά εξημερωμένο. Όλες τις ημέρες, σε όλα τα μέρη του κόσμου (κατά το μάλλον ή ήττον), οι γάτες, τα σκυλιά, τα άλογα, τα γουρούνια ξαναγυρίζουν στην άγρια ζωή τους».*

Στη συνέχεια θα δούμε συνοπτικά ορισμένους από τους τρόπους και τις αντιλήψεις σχετικά με τη διαδικασία εξημέρωσης και οικειοποίησης των ζώων στα πλαίσια της ελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας. Ωστόσο, αξίζει να σημειώσω εδώ, ότι το θέμα αυτό, αν και είναι πολύ σημαντικό, δεν έχει τύχει του ανάλογου, από λαο-εθνο-ανθρωπολογική σκοπιά, επιστημονικού ενδιαφέροντος.

Τα ζώα, τα οποία η ελληνική παραδοσιακή κοινωνία διατήρησε εξημερωμένα και φρόντισε για την εκτροφή, την αναπαραγωγή και την προστασία τους, για λόγους κυρίως οικονομικούς, δηλ. παραγωγής και κατανάλωσης, είναι: τα αιγοπρόβατα, τα βοοειδή, τα ιπποειδή, τα πουλερικά (κόττες, περιστέρια) και

Figure 1. A family tending a flock of sheep in Boeotia (archival photo).

Εικόνα 1. Οικογένεια με κοπάδι προβάτων στη Βοιωτία (φωτ. αρχείου).

τα παραγωγικά έντομα, οι μέλισσες και οι μεταξοσκώληκες. Αυτά εκτρέφονταν σε οργανωμένα μικρά ή μεγάλα σύνολα (π.χ. κοπάδια, βουκολιά, σμήνη) στα πλαίσια μιας αυτοκαταναλωτικής (οικιακής) ή εμπορευματικής οικονομίας. Η εκτροφή των ζώων αποτελούσε για ορισμένες κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες του ελλαδικού χώρου, όπως π.χ. για τους Σαρακατσάνους και τους Βλάχους η εκτροφή αιγοπρόβειων και των ιπποειδών, βασική - και αποκλειστική για μεγάλη χρονική περίοδο - οικονομική δραστηριότητα, αλλά ήταν εντοπισμένη σε ορισμένες γεωγραφικές περιοχές (ορεινός όγκος της Πίνδου, ορεινή Κρήτη, ορεινή Πελοπόννησος κ.α.). Για άλλες πάλι περιοχές, όπως π.χ. ο Έβρος και η πόλη του Σουφλίου, η εκτροφή των μεταξοσκωλήκων αποτελούσε σημαντική οικονομική δραστηριότητα (Γκαγκούλια και συν 1992).

Η εκτροφή λίγων ζώων, που αποτελούσε συμπληρωματική οικονομική δραστηριότητα, δεν έλειπε από καμιά οικιακή ομάδα του αγροτικού ελλαδικού χώρου (Εικόνα 1). Αυτά χρησιμοποιούνταν κυρίως είτε ως παραγωγικά, για την προμήθεια ζωικής πρώτης ύλης όπως το κρέας, το γάλα, το μαλλί, το δέρμα, τα οστά και τη μεταποίησή τους από την οικιακή ή εργαστηριακή βιοτεχνία (τυροκομία, υφαντουργία, βυρσοδεψία) είτε ως αροτριώντα και μεταφορικά ζώα (Εικόνες 2 & 3).

Οι άνθρωποι ανέπτυσαν με τα ζώα ιδιαίτερες σχέσεις και έναν κώδικα επικοινωνίας μεταξύ τους «μια μιλιά τους λείπει, έλεγαν». Ιδιαίτερα τα μεγάλα οικόσιτα ζώα (βόδια, αγελάδες, άλογα, μουλάρια)

Figure 2. Animals as a transportation means for men and goods on Serifos (photo, A. Economou 2004)

Εικόνα 2. Τα ζώα ως μεταφορικό μέσο ανθρώπων και προϊόντων στη Σέριφο (φωτ. Α. Οικονόμου 2004).

Figure 3. Horses used as a production and transportation means for timber in the fir tree forest on mount Mainalon (photo A. Economou 2008).

Εικόνα 3. Τα άλογα ως παραγωγικό-μεταφορικό μέσο στην εκμετάλλευση του ελατόδασους του Μαινάλου (φωτ. Α. Οικονόμου 2008).

τα θεωρούσαν ως μέλη της οικογένειας, τα φρόντιζαν και νοιάζονταν γι' αυτά όπως και για τους ανθρώπους «τα ζώα τα είχανε κοντά στον άνθρωπο γιατί μ' αυτά ζούσανε» λέγανε χαρακτηριστικά.

Η ονοματοδοσία των ζώων αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό τρόπο οικειοποίησής τους. Αν και αναφέρονται σε αυτά με συλλογικές, γενικευμένες έννοιες και ονόματα, όπως π.χ. το «κοπάδι», τα «πράματα», ακόμα και το «τίποτα» –που δηλώνει το εφήμερο και

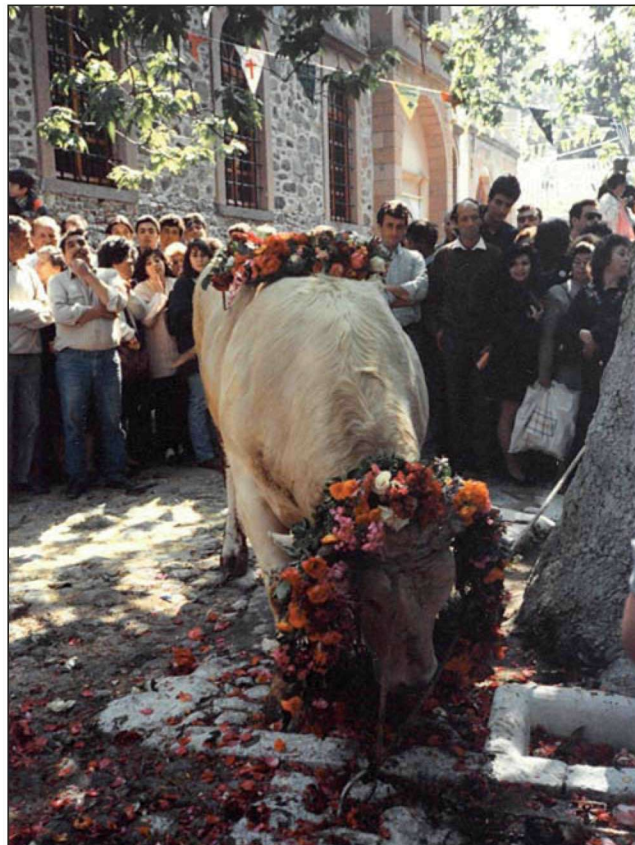

Figure 4. Horse men at the fair in honour of Saint George in Villia – Attica (photo A. Economou 2003).

Εικόνα 4. Καβαλλάρηδες στο πανηγύρι του Αϊ-Γιώργη στα Βίλια Αττικής (φωτ. Α. Οικονόμου 2003).

αναλώσιμο του πράγματος- εντούτοις ανέπτυσαν μια ιδιαίτερη συναισθηματική σχέση με αυτά που εκφράζεται και με τη χρήση ιδιαίτερων προσφωνημάτων και ονομάτων. Τα ονόματα, που είναι κυρίως ονόματα αναφοράς, και που χρησιμοποιούσαν (χρησιμοποιούν και σήμερα) κυρίως στα αιγοπρόβατα, στα βοοειδή και ιπποειδή και τα συναντάμε σε όλο τον ελλαδικό χώρο, σχετίζονται με τα ιδιαίτερα φυσικά χαρακτηριστικά τους, το χρώμα και τους χρωματικούς συνδυασμούς, (φρούσσα, λάγια, μπέλα, βάκρα, καλέσα κ.ά. καστάνης, μελίσσου, μαυρέλης, ψαρός, χιόνης κ.ά.), την ύπαρξη ή μη κεράτων (σούτα, κουρούτα, τσούλα, τσίπα κ.ά.), την ηλικία (μιλιόρα, βετούλα κ.ά.), την αναπαραγωγική τους κατάσταση (δίφορη, σέρφα κ.ά.) (Λουκόπουλος 1930, Οικονόμου 2007).

Χρησιμοποιούσαν, όμως, κύρια ονόματα για να τα προσφωνούν, όπως Βάσω, Κούλα, Καίτη (για τα θηλυκά) και Πέτρος, Ηρακλής, Κίτσος (για τα αρσενικά), κυρίως για τα αροτριώντα ζώα και για ορισμένα από τα αιγοπρόβατα (σπανιότερα). Στη αγροτοποιημένη Ρούμελη, π.χ. όπως μας παραδίδει ο σημαντικός λαογράφος Δημ. Λουκόπουλος (1930) «Όπως οι άνθρωποι έχει ο καθένας τ' όνομά του, έτσι και τα βόδια. Πώς αλλιώς θα γνωρίζονταν τα βόδια, αν δεν είχε το καθένα το όνομά του; Τους βάζουν, λοιπόν, ονόματα απ'την ημέρα της εβδομάδας που γεννιέται το βόδι (Κυριακούλα Δευτερούλης κ.ά), από τις γιορτάσιμες μέρες που τυχόν γεννήθηκαν (Λαζαρούλης, Λαμπράκης, Βάγιος κ.ά.), αλλά και ονόματα των αφεντικών τους και του τόπου καταγωγής τους, όπως π.χ. Σακογιώργος, Μέρος, Βραχωρίτης, Κραββαρίτης κ.ά. Τα ονόματα των βοδιών μετροημό δεν έχουν».

Figure 5. The sacrificial bull adorned with flowers in the fair to honour Saint Taxiarchis in Madamado – Lesbos (photo. E. Alexakis 1995-6).

Εικόνα 5. Ο ταύρος στολισμένος με λουλούδια λίγο πριν τη θυσία στο πανηγύρι του Αγ. Ταξιάρχη στο Μανταμάδο Λέσβου (φωτ. Ε. Αλεξιάκης 1995-6).

Η κατανάλωση και η χρήση των ζώων και των ζωικών προϊόντων τους εντάσσεται τόσο στον καθημερινό όσο και στον εορταστικό, τελετουργικό κύκλο της παραδοσιακής ζωής (Εικόνα 4). Τα ζώα στις διαβατήριες τελετές της ζωής, όπως στο γάμο, συνιστούν σημαντικό οικονομικό στοιχείο (δίνονται ως προίκα ή γαμήλιο δώρο) όσο και ως διατροφικό προϊόν στο γαμήλιο τραπέζι. Η τελετουργική τους κατανάλωση ή απαγόρευση εντάσσεται στον ετήσιο εορταστικό, λατρευτικό (θρησκευτικό) κύκλο που περιελάμβανε -παλαιότερα συχνότερα- αιματηρές θυσίες ζώων, τελετουργική διανομή και κατανάλωση κρέατος και ζωικών προϊόντων (όπως π.χ. στην εορτή των Ταξιαρχών στο Μανταμάδο της Λέσβου Εικόνα 5) (Αικατερινίδης 1979, Αλεξιάκης 2001). Ιδιαίτερα σημαίνουσα είναι η συμβολική διάσταση των ζώων στις αναπαραστάσεις και στα ανοιξιάτικα κυρίως δρώμενα της Αποκριάς σε κτηνοτροφικές κυρίως κοινωνίες, όπως

οι Κουδουνάτοι στη Σκύρο, ο Καλόγερος στη Θράκη, τα Ρογκατσάρια στη Δ. Μακεδονία κ.α.

Για τις ασθένειες των ζώων, στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία γνώριζαν πολλά, όπως προκύπτει και από τις πολλές και διαφορετικές ονομασίες τους στα διάφορα τοπικά ιδιώματα. Στη Ρούμελι, όπως αναφέρει ο Λουκόπουλος (1930), τα ζώα «ιδροποτίζονται» (λυώνουν), έχουν την ανάγκη (πνευμονία), έχουν βρομόστομο (αφθώδη πυρετό), έχουν παρμάρα (τρέμουλο), ντρέλλα (τρέλα) και αβασκαμό (μάτι). Οι αρρώστιες των ζώων -πολλές από τις οποίες στα μεγάλα ζώα (αιγοπρόβατα, βοοειδή, ιπποειδή) είναι κοινές με αυτές των ανθρώπων- έχουν σε κάθε τόπο (περιοχή) διαφορετικές ονομασίες: *ταίφρα* (διφθερίτις, Κύπρος), *κλατάτσα* (ηπάτωση), *βλάσους* (φθίσις, Χαλκιδική), *περίδρομος* (μαστίτις, Κρήτη) κ.ά. Για τη θεραπεία και την προστασία των ζώων από τις αρρώστιες και τα ατυχήματα είχαν αναπτύξει ένα ιδιαίτερα πλούσιο σύστημα (Μέγας 1975, 192-195). Σε αυτό περιλαμβάνονταν, εκτός από πρακτικές τεχνικές και γιατροσόφια (βότανα, φύλλα άγριων δέντρων, χόρτα), τα οποία και σήμερα μπορούν να φανούν χρήσιμα στην κτηνιατρική επιστήμη, ένα ολόκληρο σύστημα προλήψεων και δοξασιών για την προστασία (η έννοια και το περιεχόμενο της πρόληψης δεν ήταν γνωστά με τον σημερινό τρόπο) και τη θεραπεία (ίαση) των ζώων.

Σε όλες τις μεγάλες εορτές της χριστιανοσύνης μεριμνούσαν και για τα ζώα, π.χ. την *Πρωτοχρονιά, του Αγίου Βασιλείου* όποιος είχε ζώα τους έδινε από μια λουκουμάδα για να γλυκαθούνε (Οικονόμου 2007), την ημέρα των Φώτων στην Απειρανθο της Νάξου έχουν πάνω στο τραπέζι ένα ψωμί που το ονομάζουν «σταυρό του βοδιού» και οι παπάδες το αγιάζουν χωριστά (Ήμελλος 1992).

Για τα ζώα, όμως, είχαν και τις ιδιαίτερες εορτές, τους Άγιους προστάτες τους.¹ Ο Άγιος Μάμας (2 Σεπτεμβρίου), ο Άγιος Μηνάς (11 Νοεμβρίου) και ο Άγιος Μόδεστος (16 ή 18 Δεκεμβρίου) είναι οι πιο γνωστοί λατρευόμενοι άγιοι στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία.

Ο Άγιος Μάμας (2 Σεπτεμβρίου) θεωρείται προ-

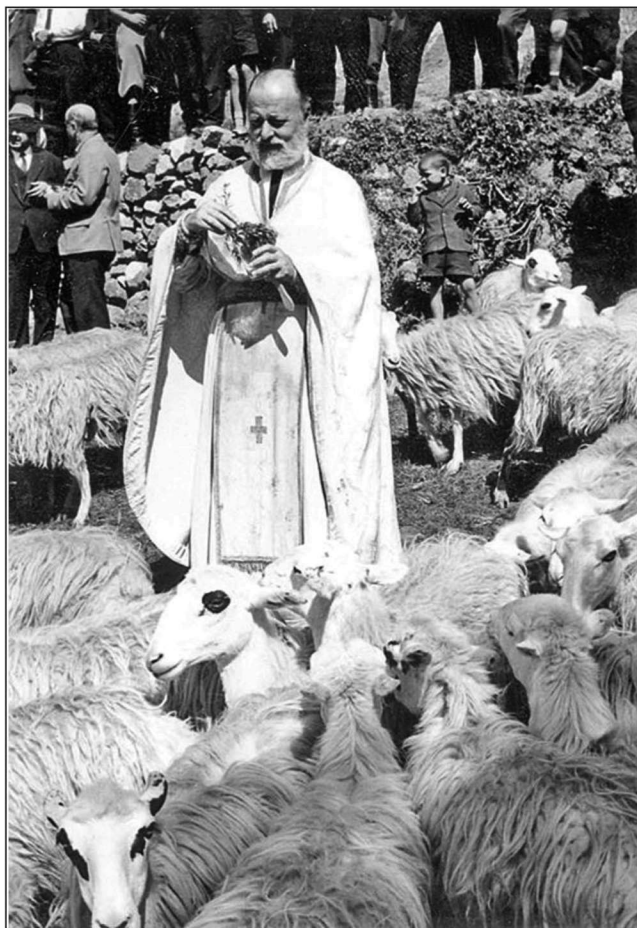
Figure 6. “Artoklasia”, or the parceling of leavened loaf blessed by the priest, and offerings at the celebration of Saint Mamas on the island of Serifos (photo. A. Economou 2004).

Εικόνα 6. Αρτοκλασίες και προσφορές στη γιορτή του Αγίου Μάμα στη Σέριφο (φωτ. Α. Οικονόμου 2004).

στάτης και θεραπευτής των αιγοπρόβειων και εικονίζεται κρατώντας στραβοράβδι στο χέρι, γιατί σύμφωνα με την παράδοση ήταν ο ίδιος βοσκός (Εικόνα 6) (Μαραβά-Χατζηνικολάου 1995). Την ημέρα της γιορτής του οι τσοπάνηδες της περιοχής φέρνουν το κοπάδι τους να το ευλογήσει ο παπάς (Εικόνα 7), ενώ άλλες φορές ο άγιος επεμβαίνει με ξόρκια, γητιέες και ευχές για να σώσει το άρρωστο κοπάδι. Όπως μας παραδίδεται από τη Σκύρο, που είναι κτηνοτροφικό νησί, «οι τσοπάνηδες του πάνε αρνιά να'χη και εκείνος το κοπάδι του, να μην παραπονιέται και ζηλεύη, να τους φυλάει και τα δικά τους. Στο πανηγύρι του, την παραμονή το βράδυ, σφάζουν αρνιά κάτω από την καρδιά. Γυρίζουν το κεφάλι του αρνιού κατά το ιερό της εκκλησίας, τ'ακουμπούν στο πεζούλι, πάνω απ' το μεγάλο άγνε (τη λυγαριά) και τα σφάζουν, προσέχοντας το αίμα να τρέξη μεσ' στο αυλάκι το νερό, που βγαίνει κάτω από το ιερό της εκκλησίας. Κατόπιν τα κόβουν, τα μαγειρεύουν και κάθονται όλοι και τρώνε και διασκεδάζουν» (Μέγας 1975, 86-7). Ανάλογες, αναίμακτες και αιματηρές προσφορές ζώων (κουρμπάνια) έχουμε και σε αρκετές γιορτές αγίων, όπως των Αγίων Ταξιαρχών, Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, Αγίου Πέτρου κ.ά. (Αικατερινίδης 1979).

Η εορτή του Αγίου Μηνά (11 Νοεμβρίου) θεωρείται επίσης σημαντική για τους τσοπάνηδες, καθώς πιστεύουν ότι ο άγιος τους προστατεύει από τους κλέπτες και τους κινδύνους που απειλούν να αφανίσουν το κοπάδι (π.χ. το λύκο). Έχουν διάφορες δεισιδαι-

¹ Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι στην ελληνική λαϊκή λατρεία είναι αρκετοί οι άγιοι (Αγ. Βλάσιος, Αγ. Γεώργιος, Αγ. Χαράλαμπος κ.ά.), καθώς και οι μεγάλες εορτές (Ευαγγελισμός, Ανάληψη, Ύψωση του Τ. Σταυρού, Κοίμηση της Θεοτόκου κ.ά) που σχετίζονται με την προστασία και τη θεραπεία των ζώων και τιμώνται με ιδιαίτερες προσφορές.

Figure 7. The blessing of a flock of sheep in Asi Gonia in Chania, on Saint George's day (photo. G. Aikaterinidis 1964).

Εικόνα 7. Ευλογία κοπαδιού προβάτων στην Ασή Γωνιά Χανίων την ημέρα της γιορτής του Αγ. Γεωργίου (φωτ. Γ. Αικατερινίδης 1964).

μονίες και μαγικές συνήθειες για την ημέρα αυτή, όπως ότι δεν κόβουν με ψαλίδι, μαχαίρι και ράβουν -εικονικά- τα κακά στόματα του χωριού για να μη δημιουργήσουν κακό στο κοπάδι (Μέγας 1975, 91-92).

Ο Άγιος Μόδεστος, του οποίου η μνήμη εορτάζεται, σύμφωνα με το μνηαίο, στις 16 (και κατ' άλλους στις 18) Δεκεμβρίου, θεωρείται ο άγιος-ιατρός, θεραπευτής των ζώων και προστάτης κυρίως των αροτριώντων ζώων, γι' αυτό εορτάζεται ιδιαίτερα από τους γεωργούς. Ο Άγιος Φίλιππος (14 Νοεμβρίου), θεωρείται επίσης προστάτης των γεωργών και των αροτριώντων ζώων. Θεωρείται σύμφωνα με την παράδοση «προστάτης των βοδιών» και έσφαξε το καματάρικο βόδι του για να αποκρέψουν, πριν τη Σαρακοστή των Χριστουγέννων, οι φτωχοί γεωργοί (Μηλιγκου-Μαρκαντώνη 1978).

Αρχατές είναι οι παραδόσεις και τα λατρευτικά

έθιμα σε όλο τον ελλαδικό χώρο για τον Άγιο Μόδεστο. Το όνομα του Αγίου Μόδεστου ετυμολογικά προέρχεται από τη λατινική λέξη *modestus* και σημαίνει τον σεμνό, τον άνθρωπο του μέτρου (Λουκάτος 1985). Κατά το συναξάρι του (των Μηναιών) ονομάστηκε έτσι από έναν Ρωμαίο Συγκλητικό, που τον υιοθέτησε όταν οι χριστιανοί γονείς του πέθαναν στη φυλακή και τον άφησαν ορφανό.

Οι απλοί άνθρωποι, παρετυμολογώντας το όνομα, πιστεύουν ότι συνδέεται με το μόδι (=μονάδα μέτρησης αγροτικών προϊόντων -σιτάρι, κριθάρι, ελαιόκαρπος- και στη συνέχεια μονάδα μέτρησης καλλιέργησιμης έκτασης με δημητριακά που ποικίλλει ανάλογα με την περιοχή (Πολυμέρου-Καμηλάκη 1989, 391-7). Έχουμε και τη συνηθισμένη ευχή «χίλια μόδια» που απηύθυναν συχνά μεταξύ τους οι γεωργοί, πράγμα που έκανε τον άγιο προστάτη της καλλιέργειας και της συγκομιδής (Λουκάτος 1985). Η λαϊκή πίστη θέλει τον Άγιο Μόδεστο, εκτός από προστάτη και θεραπευτή των αροτριώντων ζώων, γιατί χωρίς αυτά δεν μπορούσαν να καλλιεργήσουν τη γη, και κατ' επέκταση προστάτη των γεωργών και πρωτοκαλλιεργητή όπως πιστεύουν και στα Τελώνια της Λέσβου: «αυτός ο άγιος εκαλλιέργησε πρώτος τη γη. Ήτανε πρωτοζευγάς. Κάθε ισνάφ' έχει τον αρχηγό τ'. Σ' εμάς τον έχουνε οι ζευγάδες» (Ήμελλος 1992).

Τον άγιο Μόδεστο τον τιμούν με αργία, συλλείτουργα, κόλλυβα, παρασκευή άρτων τα οποία καλούνται ζεντά, προσφορά και τάξιμο ζώων και άλλες αναίμακτες προσφορές. Π.χ. στη Νάξο «του αγίου Μόδεστου εκάνανε οι νοικοκυράδες ζεντά. Είναι προς χάρι του βοδιού. Κάνουνε δύο πούλοι και τσοι ενώνουν με ζύμες και τσοι πάνε στα βούδια και τα γλείφουνε... Ύστερα που το γλείφουνε το παίρνουνε στο σπίτι και το τρώνε.. Τα ζεντά τα δίνουνε και τα τρώνε τα βόδια, γιατί τα προστατεύει ο άγιος» (Ήμελλος 1992). Στη Λήμνο «οι ζευγάδες κάνουνε κόλλυβα για τα ζα τους, τα παγαίν'ν στην εκκλησία και τα διάβαζ' ο παπάς. Στην ταγή για τα βόδια ρίχ'ν αυτά τα κόλλυβα», στο Δρυμό της Μακεδονίας «οι γεωργοί "υψώνουν" και το ύψωμα το δίνουνε εις τα ζώα να το φάνε και εύχονται να ζήσουνε χρόνια πολλά» και στη Λέσβο «σκόλη το'χουνε κείνην τη μέρα, για να κάν'νε μόδια πολλά» (Μέγας 1975, 33).

Στη Νάξο, που είναι ένα ιδιαίτερα αγροτικό νησί, χαρακτηριστική είναι η παρακάτω θρησκευτική παράδοση, η οποία αναφέρεται στην εξημέρωση των ζώων από τον Άγιο Μόδεστο: «αυτά τα βούδια που λέμε

Figure 8. A sheep is taken as an offering to Saint Taxiarchis in Madamado – Lesbos (photo. E. Alexakis 1995-6).

Εικόνα 8. Πρόβατο οδηγείται ως προσφορά στον Αγ. Ταξιάρχη στο Μανταμάδο Λέσβου (φωτ. Ε. Αλεξάκης 1995-6).

την παλιά εποχή ήταν άγρια και δεν μπορούσαν να τα ζέψουνε ούτε στ' αλώνι ούτε στο ζευγάρι. Επήγαινε ο διάβολος και τ' αγκύλωνε και δεν τ' άφηνε να κάνουνε δουλειά. Ετότε ο άγιος Μόδεστος τον επικάλεσεν ο κόσμος και επήγε και τα σταύρωσε και τον έκανε ζυλόλογο και το βάλε στο ζυό και ζεύλες στο ζυό και έφτιαξε το σταυρό και στο ζυόλογο και στις ζεύλες.

Και έτσι εμερέψανε τα βούδια και έκανε ο άνθρωπος τις δουλειές. Μερέψανε προς χάρι του αγίου Μόδεστου» (Ημελλος 1992, 61). Στον Άγιο Μόδεστο προσφέρουν (στη Λήμνο) επίσης ως τάμα ζώα τα οποία δεν θυσιάζονται, αλλά εκποιούνται για ενίσχυση της εκκλησίας (Εικόνα 8) (Αικατερινίδης 1979, 132).

Όσα σε συντομία αναφέρθηκαν φωτίζουν, πιστεύω, σημαντικές κοινωνικές και πολιτισμικές όψεις, δείχνουν τη σημασία που είχαν τα ζώα στην αγροτο-ποιμενική, προβιομηχανική Ελλάδα, καθώς και τη στενή σχέση που αναπτύσσουν οι άνθρωποι προκειμένου να εξασφαλίσουν αρμονική και προσοδοφόρα συμβίωση μαζί τους. Η οικειοποίηση των ζώων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί για την ελληνική κοινωνία, όπως και για κάθε παραδοσιακή κοινωνία, ως ένα «ολικό κοινωνικό φαινόμενο», καθώς συνυφαίνεται και διαπερνά όλα τα στάδια συγκρότησης του πολιτισμού της.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά το Διοικητικό Συμβούλιο της Ελληνικής Κτηνιατρικής Εταιρείας και τη Γεν. Γραμματέα κ. Αικ. Λουκάκη για την τιμητική πρόσκληση.

REFERENCES - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αικατερινίδης Γεώργιος, 1979, *Νεοελληνικές αιματηρές θυσίες. Λειτουργία-μορφολογία-τυπολογία*, εκδ. Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, παράρτημα αφ. 8, Αθήναι.
- Αλεξάκης Ελευθέριος, 2001, «Από την τοπική στη θρησκευτική κοινότητα. Ιερός χώρος, αιματηρές θυσίες και λατρεία των νεκρών στο Μανταμάδο Λέσβου» στο *Ταντότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, Δωδώνη, Αθήνα, σ. 274-343.
- Autrement 1984, "Animal, mon amour", no special 56.
- Bökönyi Sándor, 1973, «Κτηνοτροφία» στο Δημ. Θεοχάρη (επιμ.) *Νεολιθική Ελλάδα*, ΕΤΕ, Αθήνα, σ. 165-178.
- Digard Jean-Pierre, 1988, "Jalons pour une anthropologie de la domestication animale" *L'Homme*, 108:27-58.
- Γκαγκούλια Π., Λούβη Α., Οικονόμου Α., Παπαδόπουλος Στ., Ρηγίνος Μ., 1992, *Η σηροτροφία στο Σουφλί*, ΠΤΠ. ΕΤΒΑ, Αθήνα.
- Harris Marvin, 1989, *Η ιερή αγελάδα και ο βδελυρός χοίρος*, Τροχαλία, Αθήνα.
- Haudricourt Andre –George, 1962, "Domestication des animaux, culture des plantes et traitement d'autrui", *L'Homme*, v. 2, n. 1: 40-50.
- Ημελλος Στέφανος, 1972, *Το περι ζώων ιδιότητες έργων του Αιλιανού. Ως πηγή ειδήσεων περι μαγικών και δεισιδαιμόνων δοξασιών και σπηθειών*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Αθήναι.
- Ημελλος Στέφανος, 1992, «Ο Άγιος Μόδεστος εν Νάξω», *Λαογραφικά Ποιήματα*, τ.Β', σ. 60-64.
- Ημελλος Στέφανος - Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικατ., 1983, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού*, (Ερωτηματολόγιο) Δημοσιεύματα ΚΕΕΑ, Ακαδημία Αθηνών, αφ. 17, Αθήνα.
- Kotjaboroulou E., Hamilakis Y., Halstead P., Gamble C., Elefanti P. (eds), *Zooarchaeology in Greece. Recent advances*, British School of Athens, 2003.
- Λουκάτος Δημήτριος, 1985, *Συμπληρωματικά του χειμώνα και της άνοιξης*, Φιλιππούτης, Αθήνα.
- Λουκόπουλος Δημήτριος, 1930, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα.
- Μαρβά-Χατζηνικολάου Άννα, 1995, *Ο Άγιος Μάμας*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα.
- Μέγας Γεώργιος, 1975, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα.
- Μηλιγκου-Μαρκαντώνη Μαρία, 1978, *Άγιος Φίλιππος. Λαϊκή παράδοση και λατρεία*, Αθήναι.
- Οικονόμου Ανδρομάχη, 2007, *Φύση, τεχνολογία και κοινωνία στις ορεινές κοινότητες του Κιθαρώνα*, Οδυσσεύς, Αθήνα.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικατ., 1989, *Νεοελληνική μετρολογία. Παραδοσιακά μέτρα και σταθιά*, Αθήνα, τ.Β' (πολυγρ.)
- Terrain 1988, « Les hommes et les bêtes », n. 10